

AZƏRBAYCANIN KİMYA VƏ NEFT-KİMYA KOMPLEKSİ: KEÇMİŞƏ BİR NƏZƏR, MOVCUD VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ş.T.Əliyev,
dissertant

Müstəqil Azərbaycanın əsas sənaye komplekslərindən biri olan kimya və neft-kimya kompleksinin inkişaf mərhələlərinin bütünlüklə araşdırmaq üçün sübhəsis ki, daha geniş və fundamental tədqiqata ehtiyac vardır. Lakin hər halda bu mühüm sahəyə nəzər salmaq, onun dünəni, bu günü və sabahı barədə araşdırma aparıb mülahizələrimizi bölüşmək istərdik.

Birincisi, keçmiş SSRİ-nin tərkibində planlı şəkildə bir-birinin ardınca tikilmiş və bütövlükdə böyük bir super dövlətin inzibati təsərrüfat mexanizminə qoşulmuş zavodlar və onların fəaliyyəti nəticəsində yaranmış geniş kimya və neft-kimya komplekslərindən biri də unikal qurğu olan və Sumqayıtda yerləşən "EP-300" qurğusudur. Məhz bu qurğunun istismara verilməsi nəticəsində Azərbaycanın kimya və neft-kimya kompleksi özünün əsas ilkin kimya və neft-kimya xammalları ilə təchizat problemini (etilen, propilen, divinil fraksiyası kimi çox mühüm xammallardan söhbət gedir) həll etmək, həmin məhsulların çoxmərhələli emal proseslərini qoşuluqda yerləşən zavodlar hesabına reallaşdırmaq və nəticədə dünya bazarında daim tələbat olan kimya və neft-kimya məhsullarının istehsalına və ixracına nail olmaq, respublikaya sərbəst dövrüli valyuta vəsaitinin daxil olunmasına şərait yaratmaq imkanı qazanmışdır.

İkinci, SSRİ-nin süqutundan sonra keçid dövrü – respublikanın kimya və neft-kimya kompleksindəki çətinliklər, problemlərin baş alıb getdiyi, uzun illər formalaşmış təsərrüfat əlaqələrinin pozulduğu, daimi partnyorların itirildiyi, iri komplekslərin fəaliyyətlərinin iflic vəziyyətə düşdüüyü, satış bazarının yeniləşdiyi, istehsalın səviyyəsinin kəskin azaldığı, infilyasiya nəticəsində kimya və neft-kimya müəssisələrinin ağır maliyyə böhranı keçirdiyi və sair problemlərlə müşayiət olunan bir dövr idi. Bu dövrdə enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin monopolist istehsalçılar tərəfindən kortəbii nizamlanması, qeyri-stabil enerji təchizatı kimya və neft-kimya istehsalatlarında da gərginlik yaratmışdı. Bu və digər problemlər kimya və neft-kimya müəssisələrində istehsal məhsullarının dünya bazar qiymətlərindən baha başa gəlməsinə, təbii olaraq rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, anbarlarda yığılıb qalmasına

və sonda öz maya dəyərindən çox ucuz satılmasına səbəb olmuş, zavodlar zərəərə düşmüş, istehsal zəifləmiş və bütövlükdə kompleksin maliyyə vəziyyəti ağırlaşmışdı.

İstehsal və texnoloji baxımdan iri kimya zavodlarının bir-birinə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, MDB ölkələri arasında pul-maliyyə və bank əməliyyatlarının aparılması bu dövrün xarakterik cəhətlərindən biri idi. Eyni zamanda, infilyasiya və qiperinfilyasiya, ildırım sürətli qiymət dəyişiklikləri, yeni gömrük prosedurları və planlı təsərrüfatdan bazar iqtisadiyyatı atributlarına keçid dövrünə xas olan digər amillər baş verirdi. Ölkənin kimya və neft-kimya zavodlarının MDB ölkələrinin müəssisələri ilə əlaqələrinin əsasən itirilməsi və ya kəsilməsi prosesi gərdirdi.

Üçüncüsü, bu dövr öz başlanğıcını 1994-cü ildən götürür. Azərbaycanda yaradılan sabitlik və iqtisadi inkişaf istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində respublikanın kimya və neft-kimya kompleksi tədricən özünün istehsal potensialını bərpa etməyə, perspektivli inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə, xarici investorların cəlb edilməsinə başladı. Məhz bu dövrdə kimya və neft-kimya kompleksində bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası qoyuldu və möhkəmləndirildi. "Etilen-Polietilen" respublikamızın kimya və neft-kimya kompleksinin əsas zavodudur. "Azərikimya" DŞ-nin digər əsas iri zavodlarında ("Sintezkaucuk", "Üzvi-Sintez" və "SAM") istehsal edilən bir sıra kimya məhsulları (polietilen, propilen, piroliz qətranları, izopropil spirti, poli-efirlər, dixloretan, kaustik sodalar və s.) dünyanın müxtəlif regionlarında olan satış bazarlarına çıxarıldı və hazırda ixrac edilir. Fərəhlidir ki, çətinliklərə baxmayaraq "Azərikimya" DŞ-nin əsas müəssisələri fəaliyyətlərini bərpa etmiş və bu sahənin əsas iri sənaye müəssisələrinin yerləşdiyi Sumqayıt şəhəri özünün sənaye potensialını qoruyub saxlaya bildi. Artıq kimya və neft-kimya kompleksinin əsas problemi olan enerji daşıyıcılarla sabit və səmərəli təminat problemi öz həllini tapmışdır. Ölkə prezidenti H.Əliyevin birbaşa söyi nəticəsində dövlət zəmanəti ilə Yaponiyadan kreditə alınmış yeni bir unikal kompleks – "Buxar-Generator Kompleksi" 2001-ci ilin aprelində tikilib istismara verilmişdir.

"BGK"-si "Azərikimya" DŞ-nə daxil olan (Sumqayıt şəhərindəki) iri müəssisələri – "Etilen-Polietilen", "SAM", "Sintezkaucuk" və "Üzvi Sintez" zavodlarını tam həcmdə su buxarı ilə təminat etməyə imkan verir. İndi buxarın qiyməti əvvəlkindən ("Azenerji" SC-dən alınanda) 4,7 dəfə ucuz başa gəlir. Layihə göstəricilərinə uyğun olaraq "BGK"-də 480 t/saat 510 0C temperaturda -110 bar yüksək təzyiqli buxar, 16 bar orta təzyiqli 300 t/saat buxar və sətada 32 MvT elektrik enerjisi istehsal olunur. Kompleksin əhəngdə işləməsi nəticəsində kimya və neft-kimya zavodlarının qarşısında yeni inkişaf perspektivləri açılmışdır.

Nəzərə alsaq ki, su buxarının xüsusi çəkisi kimya və neft-kimya məhsullarının maya dəyərində əsas xərc maddələrindən biridir, onda "BGK"-nin bu kompleksə daxil olan müəssisələrin fəaliyyətində həlledici əhəmiyyəti aydın olar. Məsəl üçün "Etilen-Polietilen" zavodunun təmsalında buna diqqət yetirək.

"Etilen-Polietilen" zavodunda istehsal olunan əsas ixrac təyinatlı, yüksək təzyiqli polietilenin (YTP) dünya bazarında sabit satışı, müəssisəyə valyutanın daxil olması, dövlət zəmanəti ilə Yaponiyadan alınmış kreditin (təxminən 90 mln. ABŞ \$) qaytarılması və zəruri dövrüvə vəsaitlərinin əldə edilməsi üçün YTP-nin maya dəyərində aşağı salınması və onun ixrac qiymətlərinin rəqabətə davamlılığı əsas şərtlərdəndir. Əgər, 2000-ci ildə 1 ton YTP məhsulunun faktiki maya dəyəri 3 mln. 700 min manat təşkil edirdisə, bu göstərici 2002-ci ilin yekununa görə 2 mln. manata yaxındır. Bu səbəbdən də müəssisə əsas xammalla (nafta ilə) hətta minimum həddə (ildə 300 min tona kimi) təmin olunduğu halda belə "EP" zavodu rentabelliklə işləmək imkanını itirmir. "EP" zavodunun stabil işləməsi isə bütün kimya və neft-kimya kompleksinin ahəngdar işləməsi deməkdir. Belə ki, məhz "Etilen-Polietilen" zavodu "SAM", "Sintezkauçuk" və "Üzvi-Sintez" zavodlarını əsas xammallarla (etilen, propilen, BBF və s.) təmin edir və həmin zavodların ahəngdar işləməsində həlledici rol oynayır.

Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı əsas etibarəti ilə şəhərin sənaye kompleksinin səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, şəhər sənayesinin əsasını kimya müəssisələri təşkil edir. Faktlara müraciət etsək görürük ki, 2002-ci ildə şəhər sənayəsi üzrə istehsal edilmiş 344 mlrd. manatlıq məhsuldan 171,8 mlrd. manatı və yaxud 50 faizi "Etilen-Polietilen" zavodunun payına düşmüşdür. "Azərbaycana" DŞ üzrə istehsal edilmiş məhsulun 2002-ci ildə 283,6 mlrd. manat) isə 60 faizi "Etilen-Polietilen" zavodunda istehsal olunmuşdur. Bütövlükdə 2002-ci ildə şəhər sənayəsi üzrə istehsalın 82 faizi "Azərbaycana" DŞ-nin payına düşmüşdür. Əgər 2002-ci ildə kompleksin müəssisələri 193.731 ton deyil, nəzərdə tutulan 300.000 ton nafta xammalını əlsaydılar sözsüz ki, istehsalın həcmi xeyli çox olardı. Verilmiş xammal zavodun ən böyük qurğusu olan "EP-300" istehsalatına 18 faiz, "Polietilen" istehsalatına isə cəmi 26 faiz gücündə işləmək imkanı vermişdir. Buna baxmayaraq, görülmüş texniki-iqtisadi və təşkilati tədbirlərin, xüsusilə də qənaət rejiminin əsasən təmin edilməsi nəticəsində zavodda əmtəəlik məhsul istehsalından 10 faiz rentabellik əldə edilmiş, 2001-ci ilə nisbətən əmtəəlik məhsul istehsalı 49,3 faiz artmışdır. Təkcə 2002-ci ildə 17854 mln. manat balans mənfəəti əldə edilmiş, 1 manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərc 0,91 manat olmuşdur. Bu göstərici 2001-ci ildə 1,19 manat təşkil etmişdir.

Zavodda istehsal prosesində əsas məhsulların – etilen və propilenin yüksək çıxımlarına nail olmuşdur. İl ərzində istehsal prosesində etilen üzrə

faktiki çıxım 23,29 faiz (2001-ci ildə fakt 21,23 faiz), propilen üzrə çıxım 11,48 faiz (2001-ci il 10,55 faiz) təşkil etmişdir ki, bu da "EP" tarixində ən yüksək nəticədir. İstehsal prosesindəki müsbət nəticələr ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə istehsalı fərqli şəkildə artırmağa imkan vermişdir. Ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə 46401 ton etilen (2001-ci ilə nisbətən 1,45 dəfə çox), 22869 ton propilen (1,44 dəfə çox), 40527,86 ton YTP (1,53 dəfə çox) istehsal olunmuşdur.

Zavod üzrə qənaət rejiminin tətbiq edilməsində ciddi addımlar atılmışdır. 2002-ci ildə 3255,5 mln. manatlıq enerji daşıyıcılara qənaət edilmişdir. 2001-ci ildə isə 10014,3 mln. manatlıq enerji daşıyıcılardan zəif sərfinə yol verilmişdir. EP qurğusu tarixində ilk dəfə olaraq 2002-ci ildə 1 ton "Etilen-propilen" məhsulunun istehsalına əsas xammal (BQB-in) sərfi 2,9 ton əvəzinə 2,875 ton olmuşdur. 2001-ci ildə isə BQB emalı – 150252 ton, faktiki sərf norması – 3,14 ton təşkil etmişdir.

Etilen xammalının emalı üzrə 2002-ci ildə 1 ton YTP istehsalına faktiki sərf norması 1.0516 ton (plan 1.05 ton) olmuşdur. Son 10 il ərzində bu ən yüksək nəticədir. (2001-ci ildə fakt -1.073 ton olmuşdur). 2002-ci ildə zavodda hər işçiyə düşən orta aylıq əmək haqqı 461567 manat təşkil etmişdir ki, bu da 2001-ci ilə nisbətən 26,4 faiz çoxdur.

2002-ci ildə "Etilen-Polietilen" zavodunun nəzdində fəaliyyət göstərən Buxar Generator Kompleksinin tikilməsinə dövlət zəmanəti ilə Yaponiyadan alınmış kreditin qrafikdə nəzərdə tutulan məbləği vaxtında qaytarılmışdır (15 mln. ABŞ dolları) və ümumiyyətlə bu vaxta kimi alınmış (90 mln. ABŞ dolları) kreditdən 33,6 mln. ABŞ dolları qrafikə uyğun olaraq qaytarılmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, mövcud problemlər hələlik kimya sənayesinin potensialından daha səmərəli istifadəyə imkan vermir. Əgər EP-300 qurğusu cəmi 18 faiz gücü ilə işlədikdə rentabellik təmin edilirsə, təssəvür etmək o qədər də çətin deyil ki, bu qurğunun gücündən istifadənin artırılması bütövlükdə Sumqayıtın sənaye potensialına nə qədər güclü tökən verə bilər.

Bundan əlavə Buxar-Generator Qurğusunun tam güclə daha səmərəli işləməsi üçün kimya kompleksinin əsas qurğusu olan "EP-300" qurğusunun xammal təchizatının yaxşılaşdırılmasına hökumət strukturları ciddi yanaşmalı və "Sintezkauçuk", "Üzvi-Sintez" və "SAM" zavodlarının ahəngdar fəaliyyəti təmin edilməlidir. Bütün bunlar isə bütövlükdə kimya sənayesində istehsalın artımı səviyyəsinin təmin edilməsini, əsasən mövcud qurğulardan, istehsalatlardan səmərəli istifadə olunmasını və bu baxımdan kimya sənayesində investisiya resurslarının gətirilməsini təmin edə bilər.